

GUNNAR HARÐARSON

HAUKSBÓK OG ALFRÆÐIRIT MIÐALDA

I

Í ALFRÆÐIBÓK nokkurri um miðaldir segir að heitið *encyclopaedia* hafi ekki verið til á miðöldum, það sé, líkt og ýmis önnur hugtök um fyrirbæri fortíðarinnar, síðari tíma uppfinning.¹ En þótt heitið hafi ekki verið fundið upp, að minnsta kosti ekki í núverandi merkingu, er ekki þar með sagt að hluturinn sem það nefnir hafi ekki verið til. Enda er það svo, að munkar og fræðapulir miðalda settu saman – af nánast syndsamlegri áfergju – fjöldann allan af „alfræðiritum“ og það af býsna ólíkum toga. Það mun reyndar hafa verið ekki minni maður en sjálfur Ágústínus kirkjufaðir (354–430) sem lagði grunninn að alfræðistefnu miðalda þegar hann hét á „gull heiðingj-anna“ sér til fulltingis. Með því átti hann við að kristnum fræðimönnum væri óhætt að beita hinum ýmsu greinum bóklegrar og verklegrar þekkingar sem finna mætti í ritum svonefndra heiðinna spekinga; þær mætti jafnvel nota sem hjálpargögn við túlkun Heilagrar ritningar.² Tilhneigingar í þessa átt gætir þegar í ritinu *Institutiones* eftir Cassiodorus (um 490–585), ráðunaut Þjóðreks Austgotakonungs í Ravenna á Ítalíu, er hann samdi eftir að hann dró sig í hlé til Vivarium-klausturs.³ Af miðaldaritum var þekktasta samsetning af þessu tagi hið viðfræga *Etymologiae sive Origines*

1 „Encyclopédies médiévales,“ *Dictionnaire du Moyen Âge*, ritstj. Claude Gauvard, Alain de Libera, Michel Zink (París: Presses Universitaires de France, 2002). Skv. ritmálssafni Orðabókar Háskólans mun íslenska orðið „alfræði“ hafa verið smíðað á 19. öld. Orðið „allfrodr“ (í merkingunni ‘mjög fróður’) kemur fyrir í elsta handriti *Konungs skuggsjár* frá því um 1275: „Lattu þer iam micla sœmð at næma sœm at kenna æf þu vilt allfrodr heita,“ *Konungs skuggsjá*, útg. Ludvig Holm-Olsen (Oslo: Kjeldeskriftfondet, 1945), 6.

2 Ágústínus, *De doctrina Christiana*, II, 40, útg. K.H. Bruder (Leipzig: Tauchnitz, 1838), 74.

3 *Institutiones divinarum et saecularium litterarum*, í *Cassiodori senatoris Opera omnia, tomus posterior*, *Patrologia Latina* 70 (París, 1865); fyrri bók *Institutiones* fjallar einkum um rit Biblíunnar en sú seinni um lærdómslistirnar sjö. Sjá einnig *Cassiodorus: Institutions of Divine and Secular Learning and On the Soul*, e. þýð. James W. Halporn og Mark Vessey (Liverpool: Liverpool University Press, 2004).

í tuttugu bókum eftir spænska Vestgotann Isidorus af Sevilla (um 560–636), en einnig má nefna mörg verk, bæði smá og stór, eftir hinn engilsaxneska Beda prest hinn fróða (um 672–735), sem sat í Jarrow-klaustri á Englandi.⁴ Á Karlungatímanum sömdu fræðimenn á borð við hinn frankverska Hrabanus Maurus (um 780–856) alfræðirit, sem þeir tíndu saman úr fornum og nýjum bókum, eins og heitið *De universo* í tuttugu og tveimur bókum ber með sér.⁵ Markmiðið hjá öllum þessum latínulærðu kristnu fræðimönnum af ættum óþjóðanna sem lagt höfðu Rómaveldi í rúst var að skrá og varðveita frá gleymsku þekkingu fornaldarinnar á heiminum, svo og að halda til haga aðferðunum við að uppgötva hana, en einnig ljósum og leyndum þráðum í tilurð og sögu heilagrar Guðs kristni. Þetta söfnunarátak hélst fram á 12. öld þegar rit á borð við *Imago mundi* eftir Honorius Augustodunensis (um 1120) og *Liber floridus* eftir Lambert af Saint-Omer komu fram, hvort tveggja verk af alfræðilegum toga þótt ólík væru.⁶ Oft er reyndar talað um 13. öldina sem öld alfræðiritanna en um miðbik hennar setti Vincent af Beauvais saman stærsta alfræðirit þess tímabils sem nú er kallað „hinar löngu miðaldir“ eða fram til þess að frönsku alfræðibókarhöfundarnir komu fram á upplýsingartímanum.⁷

Eins og áður var nefnt er heitið „alfræðirit“ uppfinning fræðimanna frá 19. öld sem fengust við að greina þessa texta og gefa þá út. Miðaldamenn notuðu önnur hugtök yfir þessi rit og þau fela í sér hugmyndina um *mynd* (*imago*) eða *spiegel* (*speculum*). Miðaldaritin má greina sundur eftir upp-

4 *Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarvm sive Originvm libri XX*, útg. W. M. Lindsay (Oxford: Clarendon, 1985, 1. útg. 1911); sbr. *The Etymologies of Isidore of Seville*, e. þýð. Stephen A. Barney (Cambridge: Cambridge University Press, 2006); Beda Venerabilis, *Opera didascalica*, útg. C.W. Jones, C.B. Kendall, M.H. King, F. Lipp (Turnhout: Brepols, 2003).

5 Hrabanus Maurus, *De universo*, *Patrologia Latina* 111 (París, 1852); einnig nefnt *De rerum naturis*.

6 V. I. Flint, „Honorius Augustodunensis. *Imago mundi*,“ *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge* XLIX (1982): 48–153; Lamberti S. Audomari canonici *Liber floridus*, útg. Albert Derolez (Gand: Story-Scientia, 1968).

7 Vincentius Bellovacensis, *Speculum quadruplex sive Speculum maius* (Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1964–1965). *Speculum maius* er settur saman úr þremur gríðarstórum bókum: *Speculum doctrinale*, *Speculum naturale* og *Speculum historiale*. *Speculum morale* er síðari viðbót. Sjá einnig: *Vincent of Beauvais and Alexander the Great: Studies on the Speculum maius and its Translations into Medieval Vernaculars*, útg. W.J. Aerts, E.R. Smits, & J.B. Voorbij (Groningen: E. Forsten, 1986).

byggingu og niðurröðun efnisins.⁸ Þeim má skipta í tvo meginflokka eftir því hvort efnisröð þeirra telst fylgja röð þekkingargreinanna (*ordo artium*) eða byggist á eðli hlutanna (*ordo rerum*). Fyrirnefnda flokkinn skipa rit sem byggjast á röð þekkingargreinanna og fara þá gjarnan frá þríveginum (*grammatica, rhetorica, dialectica*) og rekja sig síðan eftir veraldlegum þekkingargreinum, læknisfræði og lögfræði, yfir í guðfræði eða guðfræðileg efni. Þannig byggir Isidorus fyrri hluta verks síns, *Origines*, upp með umfjöllun um lærdómslistirnar sjö (þrívegur ásamt fjórvegi: *arithmetica, geometria, astronomia, musica*) og fer þaðan yfir í lögfræði og guðfræði. Síðarnefnda flokkinn skipa rit sem byggjast á hefð sem nær aftur til *Historia naturalis* eftir Plinius og þaðan allt til Aristótelesar. Þau fjalla um heiminn, frumefnin fjögur (eld, loft, vatn, jörð) og fara síðan frá fyrsta eða efsta frumefni til þess síðasta eða neðsta í umfjöllun sinni um fyrirbæri náttúrunnar (himintungl, vindar, höf, lönd). Sem dæmi um rit af þessu tagi mætti taka annað rit eftir Isidorus af Sevilla, *De natura rerum*, heiti sem bergmálaði allar miðaldirnar í verkum af sama toga; það fylgir eðli hlutanna.⁹ Til eru tveir aðrir meginflokkar rita sem fjalla um svipuð efni. Annars vegar eru þá rit sem fjalla um náttúruna, en í stað þess að endurspegla efnisröðina í Náttúrusögu Pliniusar fylgja þau röð sköpunar heimsins eins og frá henni er greint í fyrstu Mósebók, sexdagaverksins svonefnda (*hexaemeron*) og voru því nefnd *Hexaemera*. Dæmi um rit sem byggist í grófum dráttum á sexdagaverkinu er *Speculum naturale* eftir Vincent af Beauvais. Hins vegar eru rit sem byggjast á því að tengja saman rúm, tíma og sögu, þ.e. fyrst kemur lýsing heimsins, síðan tímatafsfræði og loks heimsaldrarnir sex sem gefa yfirlit yfir mannkynssöguna: *Imago mundi* eftir Honorius Augustodunensis væri dæmi um slíkt rit. Heimslýsingar ýmiss konar fylgdu þó gjarnan tímatafsfræðum, enda byggðust þau á gangi stjarnanna, og margvísleg blendingsform má finna í hinum ýmsu safnritum.

8 Christel Meier, „Organisation of knowledge and encyclopaedic *ordo*: functions and purposes of a universal literary genre,” *Pre-Modern Encyclopaedic Texts: Proceedings of the Second COMERS Congress, Groningen, 1–4 July 1996*, ritstj. Peter Binkley (Leiden: Brill, 1997), 103–126.

9 *Isidori Hispalensis De natura rerum liber*, útg. Gustavus Becker (Berlin: Weidmann, 1857; endurpr. Amsterdam: Hakkert, 1967).

II

Ekki eru til nein yfirgripsmikil alfræðirit á norrænu frá miðöldum. Það segir sig kannski sjálft. Á hinn bóginn höfðu norrænir menn aðgang að alfræðilegri þekkingu á latínu, eins og dæmin sanna. *Speculum historiale* var þekkt og notað í Noregi og á Íslandi í lok 13. aldar og á 14. öld, *Origines* eftir Isidorus er skráð í bókaskrár íslenskra klaustra á miðöldum, til dæmis Viðeyjarklausturs 1397, og brot úr fyrsta hluta *Imago mundi* hafa varðveist í þýðingum í íslenskum handritum auk þess sem stundum er vitnað til ritsins í sögubókum.¹⁰ Þau rit sem nútímafræðimenn kalla „íslensk alfræðirit“ frá miðöldum eru eiginlega ekki alfræðirit eða „encyklopediur“ því að umfang þeirra stenst engan veginn samanburð við réttnefnd alfræðirit og efni þeirra virðist ekki skipað niður með þeim hætti sem að framan er lýst.¹¹ Öllu heldur virðast þau vera einhvers konar *samtíningur*, safn fróðleiksmola af ákveðnu tagi, einkum um náttúrufræði og tímatal: stjörnufræði, landafræði, steinafræði, dýrafræði, heimsaldrar o.s.frv. Vert er þó að áréttu brotakennt og ófullkomið ásigkomulag þeirra miðaldahandrita íslenskra sem varðveitt hafa leifar af „alfræðilegri“ þekkingu.

Elsta og ef til vill þekktasta handritsbrotið er GKS 1812 4° sem hefur reyndar að geyma leifar af þremur handritum frá tólftu, þrettándu og fjórtándu öld að því er útgefendur þess hafa talið.¹² Stefán Karlsson

10 „Jtem Ysidorus ethimologiarum non plenus“ stendur í bókaskrá Viðeyjarklausturs, sjá *Diplomatarium Islandicum: Íslenskt fornbréfasafn* IV, 110; Grímur Hólmsteinsson vísar í *Speculum historiale* í *Jóns sögu baptista* (*Postola sögur*, útg. C.R. Unger, Christiania: Bentzen, 1874, 894), sbr. Ole-Jørgen Johannessen, „Lidt om kilderne til Jóns saga baptista II,“ *Opuscula septentrionalia. Festskrift til Ole Widding*, ritstj. Bent Chr. Jacobsen o.fl. (Kaupmannahöfn: Reitzel, 1977); *Speculum historiale* og *Imago mundi* eru meðal heimilda í *Stjórn*, sbr. Ian J. Kirby, *Bible Translation in Old Norse* (Genève: Librairie Droz, 1986); um *Imago mundi* sjá t.d. Margaret Clunies Ross, *Skáldskaparmál: Snorri Sturluson's Ars Poetica and Medieval Theories of Language* (Odense: Odense University Press, 1987), 157–162, og Peter Springborg, „Weltbild mit Löwe,“ *Cultura classica e cultura germanica settentrionale*, ritstj. Pietro Janni, Diego Poli, Carlo Santini (Macerata: Università de Macerata, 1988), 167–219.

11 Margaret Clunies Ross hefur bent á hliðstæður milli uppbyggingar Snorra Eddu og uppbyggingar alfræðirita og miðar þá við alfræðirit af því tagi sem hér eru talin til marks um *ordo rerum* (sjá *Skáldskaparmál: Snorri Sturluson's Ars Poetica*, 151–173).

12 Sbr. inngang Jóns Sigurðssonar að útgáfu prestatalsins í *Diplomatarium Islandicum*, I (Copenhagen: Hið íslenska bókmenntafélag, 1857–1876), nr. 29, 180–185; Ludvig Larsson, *Äldsta delen af cod. 1812 4to gml. kgl. samling på biblioteket i København* (Kaupmannahöfn, 1883).

handritafræðingur varpaði fram þeirri tilgátu að ákveðnir hlutar GKS 1812 4° hefðu verið í eigu Snorra Sturlusonar og færði einnig rök fyrir því að Sturla Þórðarson hefði haft undir höndum handrit sambærilegt við hluta þess (*Membrana Reseniana* 6).¹³ Auk þess eru til nokkur önnur handrit af svipuðum toga. Þar má fyrst geta AM 194 8° (skrifað 1387), sem hefur bæði að geyma drög að heimslýsingu og frásögn af heimsöldrunum sex.¹⁴ Síðan er það handritið AM 764 4° (frá 14. öld, enn óútgefið) sem hefur annars vegar alfræðilegt efni í bland við heimsaldra, páfatal og keisara (1r–23r), og hins vegar frásagnir af heilögum mönnum og konum (23v–38v).¹⁵ Ennfremur má nefna AM 435 12° sem hefur að geyma þýðingu á *Physiognomica* og handritabrotin AM 685 d 4°, AM 732 b 4° (einkum stjörnufræði og tímataalsfræði), AM 736 I 4°, (landafræði og tímataalsfræði), AM 736 II 4° (leiðarvísir).¹⁶ Flest þessara handrita, fyrir utan tvo hluta GKS 1812 4°, eru frá miðri 14. öld eða yngri, allt aftur að 16. öld.

Þá er einnig alfræðilegt efni í *Hauksbók*, sem kennd er við Hauk Erlendsson, lögmann á Íslandi undir lok 13. aldar og í Noregi í upphafi þeirrar 14., nánar tiltekið á ríkisstjórnarárum Hákonar Magnússonar (1299–1319), en ekki er ástæða til að lýsa því handriti í heild sem alfræðiriti. Um þetta eru fræðimenn þó ekki sammála og hafa ýmsar skoðanir verið viðraðar. Finnur Jónsson, sem gaf *Hauksbók* út á árunum 1892–96, taldi handritið vera samsafn rita af ólíku tagi. Þar væru sagnarit ýmiss konar, guðfræði- og heimspekirit, náttúrufraði, rímtal, fornkvæði og minni textar af ýmsum toga. Hann gerði líka greinarmun á hinni eiginlegu *Hauksbók* og öðrum hlutum hennar sem hann taldi þó einnig endurspegla áhugasvið Hauks.¹⁷ Jón Helgason dró saman einkenni handritsins á viðlíka hátt í inngangi

13 Stefán Karlsson, „Alfræði Sturlu Þórðarsonar,“ *Stafkrókar*, (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 2000), 279–302.

14 *Alfræði íslenzk: Íslandsk encyklopædisk litteratur* I, útg. Kr. Kaalund (Kaupmannahöfn: Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur, 1908).

15 Svanhildur Óskarsdóttir, *Universal history in the fourteenth-century Iceland: Studies in AM 764 4to* (Doctoral thesis, University of London, 2000).

16 *Alfræði íslenzk* II (Kaupmannahöfn, 1914–1916), 235–246; *Alfræði íslenzk* III (Kaupmannahöfn, 1917–1918).

17 Finnur Jónsson í inngangi að *Hauksbók*, útg. Eiríkur Jónsson og Finnur Jónsson (Kaupmannahöfn, 1892–1896), xxxvi, lxiii. Finnur segir einnig (cxxxvi): „Hans interesser har ført ham til at afskrive eller lade afskrive forskellige afhandlinger og skrifter, som han har fået fat i. Noget system eller orden eller overhovedet nogen stræben efter en sådan lader sig ikke påvise hos ham.“

sínum að ljósprentuðu útgáfunni frá 1960. Það væri mjög blandað að efni og hefði ekkert kerfisbundið skipulag.¹⁸ Jafnframt benti hann á að sum ritin sem Haukur hefði afritað hefðu bein tengsl við hann persónulega. Þannig væru ættartölur í *Landnámabók* sem tengdust honum og einnig væru ættartengsl milli hans og afkomenda sögupersóna í *Eiríks sögu rauða*. Bæði Finnur og Jón sjá því *Hauksbók* sem afsprenge persónulegra hugðarefna skrifarans án þess að neina frekari einingu sé þar að finna. Skýringin á samsetningu *Hauksbókar* liggur samkvæmt þessu utan hennar, í áhugamálum Hauks sjálfs eins og þau birtast í hinu varðveitta handriti. Það er því hin huglæga ætlun höfundarins sem segja má að myndi einingu *Hauksbókar* samkvæmt þessum sjónarmiðum.

Svipuð viðhorf hafa komið fram í þeirri lýsingu á *Hauksbók* að hún sé eins konar persónulegt bókasafn.¹⁹ Með því að taka svo til orða er kannski einkum verið að draga fram andstæðuna milli handrita sem innihalda efni af einu tilteknu tagi, svo sem konungasögur eða Íslendingasögur, og *Hauksbókar*, sem hefur að geyma efni af mjög fjölbreytilegum toga. En í stað þess að líta svo á að það sé einungis hinn huglægi og persónulegi þáttur sem hafi ráðið ritun *Hauksbókar* hefur til að mynda Sverrir Jakobsson túlkað *Hauksbók* sem fulltrúa heimssýnar íslenskrar yfirstéttar í byrjun 14. aldar; Haukur fellur samkvæmt því í flokk þeirra sem Anna Dorothee von den Brinken lýsir sem túlkendum og kennurum heimsmýndarinnar („Deuter und Lehrer des Weltbildes“).²⁰ Sjálfur hef ég fyrir margt löngu reynt að sjá verk og störf Hauks ekki bara í samhengi við persónu hans eða íslenskar aðstæður, heldur við stöðu hans sem hluta af embættismannastétt norska ríkisins á valdatíma Hákonar háleggs. Haukur var ekki (bara)

18 „There is no systematic arrangement of this material.“ Jón Helgason, inngangur að *Hauksbók: The Arna-Magnaean Manuscripts 371, 4to, 544, 4to and 675, 4to* (Kaupmannahöfn: Munksgaard, 1960), xviii. Lýsing Jóns á efni *Hauksbókar* er í grófum dráttum þannig: sagnfræðirit frá Íslandi, sögur sem gerast á Íslandi og Grænlandi, sögur sem gerast í Noregi, fornaldarsögur, þýdd hálf söguleg verk, blandað alfræðiefni, stærðfræðiritgerð, guðfræði, einkum af guðrækilegum toga, Eddukvæði (xviii).

19 „In contrast to the practice most frequently encountered in medieval Icelandic MSS, in which works were collected in a book according to subject matter, *Hauksbók* from its inception was an entire private library, which Haukr, with assistance, wrote for himself.“ Gunnar Harðarson og Stefán Karlsson, „Hauksbók,“ í *Medieval Scandinavia: An Encyclopedia*, ritstj. Philip Pulsiano (New York og London: Garland, 1993), 271.

20 Sverrir Jakobsson, *Við og veröldin: Heimsmýnd Íslendinga 1100–1400* (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2005), 55; sbr. Sverrir Jakobsson, „Hauksbók and the construction of an Icelandic world view,“ *Saga Book* 31 (2007): 22–38.

íslenskur sérvitringur sem skrifaði upp gamlar skruddur í tómstundum, hann var Gulapingslögmaður að embætti og riddari að tign, hann sat í ríkisráði Noregs ásamt konunginum og öðrum ráðgjöfum og tók þar með þátt í því að stjórna ríkinu. Óhjákvæmilegt er annað en að hann hafi, a.m.k. að einhverju leyti, samið sig að siðum hirðarinnar í háttum og hugsun.²¹ Þetta má m.a. sjá í því hvernig hann vinnur dómsúrskurði.²² Þessar nálganir bæta því hinum félagslega þætti við hinn einstaklingsbundna sem kom fram í fyrri rannsóknum. Þeim er það þó sameiginlegt að skoða persónu Hauks sem lykilþátt í greiningu og samhengi handritsins.

En *Hauksbók* hefur líka verið túlkuð óháð hinum huglægu eða félagslegu þáttum. Þá er litið svo á að hún sé ekki sprottin úr persónulegum eða félagslegum jarðvegi heldur sé hún afsprengi evrópskrar lærdómshefðar. Nú er það að vísu nokkurt álitamál hvort telja eigi *Hauksbók* beinlínis til alfræðiritita.²³ En sé það gert er handritið flokkað sem ákveðin tegund rita sem þekkt er frá evrópskum miðöldum og lýtur ákveðnum lögmálum (sbr. umfjöllun um alfræðirit hér að ofan). Samkvæmt því ætti *Hauksbók* að eiga sér erlendar hliðstæður. Í samræmi við það hefur Rudolf Simek varpað fram þeirri kenningu að *Hauksbók* hafi verið sett saman að fyrirmynd alfræðirititsins *Liber floridus* eftir Lambert frá Saint Omer, frá fyrri hluta 12. aldar.²⁴ Þessi kenning hefur hlotið nokkurn hljómgrunn.²⁵ Sverrir Jakobsson hefur á móti dregið fram hliðstæður við íslensk handrit, einkum

21 Gunnar Harðarson, *Littérature et spiritualité en Scandinavie médiévale. La traduction norroise du De arrha animae de Hugues de Saint-Victor. Étude historique et édition critique*, *Bibliotheca Victorina* V (Paris-Turnhout: Brepols, 1995), 163–183; sjá einnig nýlega og nokkru ýtarlegri grein um sama efni eftir Karl-Gunnar Johansson, „Queen Eufemia, Norwegian Elite and the Background of the Eufemiavisor,” í *The Eufemiavisor and Courtly Culture: Time, Texts and Cultural Transfer*, ritstj. Olle Ferm, Ingela Hedström, Sofia Loden, Jonatan Pettersson og Mia Åkestam (Stokkhólm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2015), 136–161.

22 Gunnar Harðarson, „Old Norse Intellectual Culture: Appropriation and Innovation,” í *Intellectual Culture in Medieval Scandinavia c. 1100–1350*, ritstj. Stefka Georgieva Eriksen, Disputatio 28 (Turnhout: Brepols, 2016), 35–73, hér 66–67.

23 Margaret Clunies Ross og Rudolf Simek, „Encyclopedic Literature,” í *Medieval Scandinavia: An Encyclopedia*, ritstj. Philip Pulsiano (New York og London: Garland, 1993), 164–166.

24 Rudolf Simek, *Altnordische Kosmographie: Studien und Quellen zu Weltbild und Weltbeschreibung in Norwegen und Island vom 12. bis zum 14. Jahrhundert* (Berlin–New York: De Gruyter, 1990).

25 „The extensive parallels between Haukr's parts of *Hauksbók* and the *Liber floridus* make it plausible that the latter was his model.” Elizabeth Ashman Rowe, „Literary, codicological, and political perspectives on *Hauksbók*,” *Gripla* 19 (2008): 51–76, hér 70.

Membrana Reseniana 6, en Elizabeth Ashman Rowe hefur bent á að þrátt fyrir að nokkrum atriðum svipi saman séu þessi handrit mjög ólík.²⁶ Hún hefur í staðinn rökstutt þá tilgátu að *Hauksbók* sé í eðli sínu safnrit af klerklegum toga.²⁷ Samkvæmt ofangreindum sjónarmiðum er lykilinn að *Hauksbók* ekki að finna í huglægri ætlun höfundar (eða í endurspeglun félagslegs samhengis), heldur í hliðstæðum við efnisþætti og skipulag erlendra alfræðirita, þ.e.a.s. í hlutlægri byggingu verksins sjálfs.

Þarna eru mjög andstæð sjónarmið á ferð. Annars vegar er *Hauksbók* alfræðirit, sett saman að erlendri fyrirmynd – tilteknu handriti úr tólftu aldar klaustri á meginlandinu – og ber rik klerkleg, þ.e. kirkjuleg, einkenni. Hins vegar er *Hauksbók* afsprengi persónulegra áhugamála íslensks lögmanns, er heimild um viðhorf innlendrar yfirstéttar úr hópi veraldlegra höfðingja og endurspeglar sýn þeirra á veröldina. Hvað kemur til að svo ólík sjónarmið takast á um túlkun þessa handrits? Er hér einfaldlega á ferðinni þriðji þátturinn í hefðbundinni túlkunarfræðilegri greiningu, sem sé skilningur lesandans (en hvorki ætlun höfundar né bygging verksins), m.ö.o. fyrirfram hugmyndir fræðimanna sem nálgast verkið hver á sínum forsendum? Hvað er það við *Hauksbók* sem leiðir til svo ólíkra túlkana? Er hægt að komast að einhverri niðurstöðu sem gerir upp á milli hinna ólíku túlkana eða varpa fram annarri túlkun sem getur leyst mótsagnirnar sem þarna birtast?

III

Úr því svona er í pottinn búið er kannski réttast að spyrja fyrst: Hvað er eiginlega *Hauksbók*? Svarið er að *Hauksbók* er ekkert eitt, og þar er kannski rót vandans. Beinast liggur við að taka sér í hönd útgáfu þeirra Eiríks Jónssonar og Finns Jónssonar frá 1892–96 og segja: „Hér er komin *Hauksbók*!“ En svo er ekki. Heitið „*Hauksbók*“ vísar ekki til þeirrar útgáfu heldur til þess sem nú teljast vera þrjú handrit sem varðveitt eru í safni Árna Magnússonar undir þremur safnmörkum, AM 371 4°, AM 544 4°, og AM 675 4°. Ekkert þeirra er heilt. *Hauksbók* er nú alls 141 blað af a.m.k. 210

26 Sverrir Jakobsson, *Við og veröldin. Heimsmynd Íslendinga 1100–1400* (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2005), 49–50; sbr. Elizabeth Ashman Rowe, „Literary, codicological, and political perspectives on *Hauksbók*,“ 68.

27 „From first to last, therefore, *Hauksbók* is primarily a clerical compilation ...“ Elizabeth Ashman Rowe, „Literary, codicological, and political perspectives on *Hauksbók*,“ 67.

upphaflegum, en hluti innihaldsins hefur varðveist í afritum og útdráttum sem íslenskir fornmenntastefnumenn gerðu á 17. öld.²⁸ Árni Magnússon safnaði handritunum saman úr ýmsum áttum og þau höfðu átt ólíkan feril. Þannig hafði AM 371 að hluta til verið notað í bókband og kápur fyrir aðrar bækur, en AM 544 virðist þá hafa staðið sér og AM 675 kann að hafa fylgt því. Ennfremur voru kverin í handritinu ekki alltaf í þeirri röð sem þau eru nú.²⁹ Þau hafa þó á einhverjum tímamarki á bilinu 1300–1600 verið bundin saman í eitt. Árið 1708 skrifar Árni innihaldslýsingu *Hauksbókar* og setur hana fram eins og um eina heild sé að ræða og hugsanlega hefur handritinu verið skipt í þrjá hluta um 1730.³⁰

Efni þeirra þriggja handrita sem saman mynda *Hauksbók* er af ólíkum toga eins og stutt upptalning helstu textanna á hinum varðveittu blöðum sýnir: *Landnámabók*, *Kristni saga*, alfræðilegt efni, *Trójumanna saga*, *Breta sögur*, *Viðræða líkams og sálar*, *Fóstbræðra saga*, *Algorismus*, *Eiríks saga rauða*, *Hemings þáttur*, *Heiðreks saga* og fleiri fornaldarsögur, *Elucidarius*. Það er ekki að furða þótt fræðimenn hafi átt í nokkrum erfiðleikum með að greina hvort samsetning handritsins fylgi einhverri reglu eða hvort hér sé einfaldlega um óskyldan samtíning að ræða. Og það er ef til vill meginástæðan fyrir því hversu ólíkar túlkanir á eðli *Hauksbókar* hafa komið fram í rannsóknum fræðimanna á undanfórnum áratugum: reynt hefur verið að gera grein fyrir einingu þessa *sundurleita* handrits. En svo er margt sinnið sem skinnið, eins og máltækið segir, og skoðanir fræðimanna á því hvað myndar eininguna álíka margar og fræðimennirnir sjálfir.

Ein leið til að freista þess að átta sig á samsetningu *Hauksbókar* er að beina sjónum að samspili hinna efnislegu leifa sem handritið sjálft er og textanna sem það hefur að geyma. Í því skyni þarf að horfa til aðferða handritafræðinnar annars vegar og fornskriftarfræðinnar hins vegar.³¹ Í fyrsta lagi er *Hauksbók*, eins og hún er nú varðveitt, samsett úr þremur aðgreindum handritum undir þremur safnmörkum.³² Þessi handrit tengj-

28 Jón Helgason, inngangur að *Hauksbók*, ix.

29 Jón Helgason, inngangur að *Hauksbók*, xxiv.

30 Jón Helgason, inngangur að *Hauksbók*, v og xxix.

31 Þótt greiningin hér á eftir sé af hefðbundnum toga hef ég um sumt haft hliðsjón af aðferðafræðilegum hugtökum sem þróuð hafa verið af Patrick Andrist, Paul Canard og Marilena Maniaci, *La syntaxe du codex. Essai de codicologie structurale* (Turnhout: Brepols, 2013).

32 Sjá t.d. fyrrnefnda grein Elisabeth Ashman Rowe í *Griplu* 2008.

ast innbyrðis með ólíkum hætti. Þau tengjast öll að því leyti að þau hafa verið bundin saman í eina bók á einhverjum tilteknum tíma. Þetta sýnir *handritafræðileg* rannsókn á samsetningu bókarinnar sem leiðir í ljós tengsl á grundvelli bókbands og stærðar blaðanna sem bókin samanstendur af.³³ *Fornskriftarfræðileg* rannsókn sýnir á hinn bóginn tengsl milli fyrsta hlutans (AM 371 4°) og annars hlutans (AM 544 4°), því að sömu rithöndina er að finna á þeim báðum. Sú rithönd er á öllum fyrsta hlutanum og á miklum, en þó ekki öllum, hluta annars hlutans. Hana er aftur á móti hvergi að finna á þriðja hlutanum (AM 675 4°). Rithöndin sem um ræðir er talin rithönd Hauks Erlendssonar sjálfs og er þar með elsta rithönd nafngreinds íslensks skrifara sem vitað er um með tiltölulegri vissu.³⁴ Þessi niðurstaða byggist annars vegar á því að Haukur kveðst á einum stað hafa ritað landnámabók *Hauksbókar* – en þessi kafli er að vísu ekki varðveittur nema í 17. aldar eftirritum – og hins vegar samanburði á aðalrithönd *Hauksbókar* við rithönd frumskjala frá 1302 og 1310 sem rituð eru með sömu hendi og innihalda dómsúrskurði Hauks Erlendssonar í Osló og Björgvin.³⁵ Sama hönd er einnig á nokkrum brotum Gulapingslaga sem varðveitt eru í Ríkisskjalasafninu í Osló, en Haukur var Gulapingslögmaður a.m.k. frá 1309 og líklega allt frá 1303.³⁶ Þess má geta að Gulapingslög hafa að geyma nokkra kafla sem kalla má lögspekilega eða heimspekilega og eru sumir þeirra einmitt á þeim brotum lagabálksins sem eru ritaðir með hendi Hauks, þar á meðal Mannhelgibálkur.

33 Jón Helgason, inngangur að *Hauksbók*, i. Þó er svolitill munur á stærð og gerð blaðanna sem getur skipt máli fyrir greiningu handritsins.

34 Sjá þó Jan Ragnar Hagland, „Til spørsmålet om språkforma i sira Teits handskrift av Sauebrevet frå 1298,“ *Arkiv för nordisk filologi* 19 (1983): 176–193.

35 *Íslandske originaldiplomer indtil 1450*, útg. Stefán Karlsson, vol. I: tekst, vol. II: faksimiler, Editiones Arnarnagnæanæ, Series A, 7 (Kaupmannahöfn: Munksgaard, 1963), I. 4–6; II, 3.

36 NRA Gamalnorske membranfragmenter nr. 2, prentað í *Norges gamle Love indtil 1387* (Christiania, 1846–1895), 4. bindi, 117–134; sbr. *Gammalnorske membranfragment i Riksarkivet*, Corpus codicum norvegicorum medii Aevi, quarto series, vol. III, útg. Didrik Arup Seip, inng. Thorsten Eken (Oslo: Riksarkivet og Selskapet til utgivelse av gamle norske håndskrifter, 1963).

IV

Þótt oft hafi verið farið yfir innihald og samsetningu *Hauksbókar* er ástæða til að rifja þau atriði upp, því að alfræðiefni bókarinnar verður að skoða í samhengi við aðra hluta hennar. Fyrsti hluti *Hauksbókar* er handritið AM 371 4°. Það hefur verið skrifað á blöð sem eru nú ívið minni en önnur blöð *Hauksbókar*. Stafagerðin líkist þeirri sem sjá má á skjalinu frá 1302.³⁷ Blekið er ýmist svart og skýrt eða brúnt og daufara. Stungið hefur verið fyrir 33 línur á síðu, en frá þeim línufjölda eru stöku undantekningar.³⁸ Línustrik sjást ekki í handritinu. Engar eigendamerkingar er að finna á hinum varðveittu blöðum. Þar sem fyrstu og síðustu blöð vantar verður ekki ráðið af ummerkjum í handritinu hvort 371 hafi verið sjálfstæð bók, en saga þess og innihald bendi þó til að svo hafi verið. Þessi handritshluti (Hb2a skv. flokkun Stefáns Karlssonar) hefur að geyma *Landnámabók* og *Kristni sögu*. Hauksbókargerð *Landnámu* er ein þriggja varðveittra miðaldagerða þeirrar bókar; hinar eru *Sturlubók*, sem Sturla Þórðarson (1214–1284) ritaði og varðveitt er í uppskrift Jóns Erlendssonar frá 17. öld, og *Melabók* sem varðveitt er í handritsbroti frá 13. öld.³⁹ Heitið „Hauksbók“ á rót að rekja til Landnámugerðarinnar sem í henni er varðveitt, því að Björn á Skarðsá notaði það til að vísa til þessarar gerðar *Landnámabókar* og greina hana þar með frá *Sturlubók* og *Melabók*.⁴⁰ Haukur skrifar sjálfur að hann hafi samið bók sína upp úr tveimur öðrum, þeirri sem Sturla Þórðarson ritaði og annarri sem Styrmir fróði Kárason hafði ritað (og *Melabók* er heimild um). Styrmir Kárason hinn fróði (um 1170–1245) var m.a. prestur í Reykholti á dögum Snorra Sturlusonar, lögsögumaður í tvígang og síðast prior Viðeyjarklausturs. *Kristni saga* hefur hins vegar ekki varðveist annars staðar, þó að talið sé að hún hafi fylgt *Sturlubók*. Hvort af því megi ráða að upphaflegt samhengi textanna í 371 hafi verið rit á borð við *Íslendinga sögu*

37 Jón Helgason, inngangur að *Hauksbók*, v; Stefán Karlsson, „Aldur Hauksbókar,“ *Stafkrókar*, 306 (3.3.2).

38 Stundum eru hálfar línur undir neðstu línu, bl. 15v virðist hafa 34 línur, 30 línur eru á 16rv, en það er stakt blað, skorið að ofan, og á 17rv, sem einnig er stakt blað, eru 32 línur. Sjá Jón Helgason, inngangur að *Hauksbók*, xxiii.

39 Um gerðir Landnámabókar sjá inngang Jakobs Benediktssonar að *Íslendingabók–Landnámabók*, Jakob Benediktsson gaf út, Íslenzk fornrit I (Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1968). Sjá einnig Sveinbjörn Rafnsson, „Hvað er Landnámabók?“ *Saga* 46:2 (2008): 179–193, og rit sem þar er vísað til.

40 Jón Helgason, inngangur að *Hauksbók*, xxxii.

eða *Sturlungu* verður ekki fullyrt. Þessi fyrsti hluti *Hauksbókar* fjallar um landnámið, kristnitökuna og framhald hennar. Hann er að öllu leyti ritaður með sömu hendi og á sama afmarkaða hluta handritsins. Frá sjónarmiði handritafræði, skriftarfræði og innihalds myndar hann því eina samstæða heild. Strangt til tekið á heitið „Hauksbók“ einungis við um þennan hluta handritsins.

Þriðji hluti *Hauksbókar*, AM 675 4°, hefur einnig verið sjálfstæð heild í upphafi. Sama rithönd er á báðum þeim kverum handritsins sem varðveitt eru. Línufjöldi á síðu er mjög breytilegur, allt frá 23 upp í 31 línu.⁴¹ Svo virðist sem stungið eða strikað hafi verið fyrir línunum á hverri opnu um sig. Tvær áritanir sem hugsanlega má túlka sem eigendamerkingar eru í þessum hluta handritsins, „Þordvī“ neðst á fyrsta blaði og „Sveinn [Og]mundz son“ á aftasta blaði. Staðsetning þessara áritana vekur þá spurningu hvort 675 hafi staðið sér þegar þær voru gerðar. Þessi handritseining hefur að geyma norrænu þýðinguna á *Elucidariusi*. Sú þýðing er einnig varðveitt í öðrum handritum, því elsta frá 12. öld; brotakennd varðveisla handritanna gerir það þó að verkum að textinn er ekki til í heild í neinu þeirra. Þessi hluti myndar einnig eina heild, út frá sjónarmiðum handritafræði, skriftarfræði og innihalds. Ástæðan fyrir því að þessi hluti handritsins fylgir hinum tveimur er því ekki ljós. Rithönd Hauks er þar hvergi að finna. Það er ekki vitað hvort Haukur bætti þessum hluta við sjálfur eða hvort seinni eigandi eða safnari hefur látið binda hann saman við hina. Handritafræðileg atriði (bókbandsgöt, stærð kvera og blaða) benda þó til þess að hér séu á ferðinni kver sem hafi fylgt hinum tveimur handritshlutunum um ótiltekinn tíma.⁴²

Þessir tveir hlutar *Hauksbókar* (AM 371 4° og AM 675 4°) eru því tvö sjálfstæð og innbyrðis óháð handrit. Hvað eru svo óskyld handrit, efnislega og skriftarfræðilega, að gera í einni og sömu bókinni? Eins og handritafræðileg gögn benda til hafa þau þó lengi átt samleið. Ef til vill hafa þau ekki annað til saka unnið en að hafa einhvern tímann verið í eigu sama aðila sem hefur ákveðið að binda þau saman í eina stærri skinnbók af einhverjum ástæðum.

Sá hluti *Hauksbókar* sem erfiðast er að henda reiður á frá handritafræðilegu og skriftarfræðilegu sjónarmiði – og reyndar efnislegu líka – er miðhluti

41 Jón Helgason, inngangur að *Hauksbók*, xxiii.

42 Jón Helgason, inngangur að *Hauksbók*, v.

hennar (AM 544 4°). Þetta stafar af samsetningu hans og fjölda rithanda. Handritið er 14 kver og á þessum kverum eru 14 rithendur, þar af 6 hendur á fyrstu þremur kverunum.⁴³ Þrjú fyrstu kverin í 544, blöð 1–21, eru leifar af tveimur öðrum handritum sem hafa verið felld inn í *Hauksbók* og löguð að henni. Rithönd Hauks Erlendssonar kemur hvergi fyrir á þessum blöðum, þar hafa aðrir skrifarar verið að verki. Stafsetningin bendir til þess að þeir kunni að hafa verið norskir. Ekki er heldur nein fyrirsögn rituð með hendi Hauks, sem þó er almenn regla í þeim hlutum sem hann hefur haft umsjón með, jafnvel þótt aðrir hafi skrifað textann.⁴⁴ Skriftarfræðilega séð eiga þau því ekkert sammerkt með öðrum hlutum handritsins. Bókfellið í þriðja kveri bókarinnar, bl. 15–21, er auk þess af annarri gerð, það er þykkara en hin og blöðin hafa upphaflega verið mun stærri en blöðin í *Hauksbók*, því að það hefur þurft að skera vel af ytri spássíunum til að laga þau að stærð hinna kveranna í þessum hluta *Hauksbókar*.⁴⁵ Þau eru því tvær sjálfstæðar handritseiningar. Frá sjónarmiði skriftar og handritafræði eiga þau að þessu leyti ekki neitt sammerkt með öðrum hlutum handritsins. En það er einmitt á þessum fyrstu þremur kverum 544 sem alfræðiefni *Hauksbókar* er að langmestu leyti saman komið.⁴⁶

Handritafræðileg og skriftarfræðileg athugun leiðir því í ljós að mestallt alfræðiefni *Hauksbókar* tilheyrir ekki þeim hluta handritsins sem Haukur hefur skrifað. Þessu efni hefur verið aukið við handritið og sum blöðin sem það hefur verið skrifað á hafa verið löguð að öðrum hlutum *Hauksbókar*. Út af fyrir sig má vissulega túlka það sem vitnisburð um áhugasvið þess eiganda handritsins sem lét binda þessi blöð saman við hin. Sú túlkun byggist á *handritafræðilegri* athugun á sniði og bókbandi handritsins. En út frá *fornskriftarfræðilegum* sjónarmiðum er hins vegar ekki hægt að gefa sér að sá sem lét binda þessi blöð inn hafi verið Haukur Erlendsson, því að hann hefur ekki skrifað neinn texta á þessi kver sjálfur, ólíkt því sem gildir um aðra hluta 544. Á efri spássíu blaðs 21, sem nú er nánast ólæsileg,

43 Jón Helgason, inngangur að *Hauksbók*, vii–x.

44 Jón Helgason, inngangur að *Hauksbók*, xxii.

45 Jón Helgason, inngangur að *Hauksbók*, vi; blöðin í AM 675 4° eru einnig þykkari en aðrir hlutar *Hauksbókar*.

46 Undantekningarnar eru brot af steinafræði, sem er með hendi Hauks, *Cisio Janus*, *Prognostica temporum* og *Algorismus*. Ástæðan fyrir því að ályktað hefur verið sem svo að Haukur hafi sjálfur bætt alfræðiefninu inn í *Hauksbók* kann að vera sú að steinafræðin er talin rituð með hans hendi.

stendur til dæmis setning sem Árni Magnússon hefur ráðið með eftirfarandi hætti og skrifað á neðri spássíuna: „Þessa bok a Teitr Pals son ef hann skal urentr vera“ – en það er vel mögulegt að þessi eigendaskráning eigi bara við um fyrstu kverin þrjú í 544, eða jafnvel bara um þriðja kverið og þá ef til vill líka um kverið (eða kverin) sem staðið hefur fyrir framan það, en nú er glatað, en ekki nauðsynlega um alla *Hauksbók* eins og hún hefur varðveist.⁴⁷ Auk þess bendir útlit ystu blaðanna, sem eru dekkri og lúnari en önnur, til þess að þessi kver hafi einhvern tíma verið sjálfstæðar notkunareiningar.⁴⁸ Það er því einungis *gefin forsenda* að það hafi verið Haukur Erlendsson sem lét binda þessi blöð saman við hin og sú forsenda byggist á því að heitið „Hauksbók“ taki til allra kvera í handritunum þremur (en ekki bara til fyrsta hlutans, AM 371 4°), þ.e.a.s. á því að það hafi verið Haukur sem hafi látið binda þau saman í eina bók. Þar með eru þessi rök dæmi um hringrök sem gefa sér sem forsendu það sem sanna skal.

Málið er þó kannski ekki alveg svona einfalt. Á fyrstu tveimur kverunum er línufjöldi fremur óreglulegur milli opna, allt frá 30 línur á hvorri síðu upp í 34 (4v–5r), þó að 30 til 31 lína sé algengast. Samt sem áður er leturflöturinn nokkuð reglulegur, um það bil 11,5–12 x 18–18,5 cm, en minni á stöku stað, t.d. 11 x 17 á 14v. Mynstrið bendir til þess að stungið og strikað hafi verið fyrir línur á einni til tveimur opnum í senn.⁴⁹ Í þriðja kverinu er leturflöturinn hins vegar öllu stærri eða nær því að vera 12 x 19 og línufjöldinn 34 á síðu á 15v til 18v. Það er ljóst að þetta kver hefur verið breiðara en hin, enda er skorið alveg inn að leturfleti á ytri spássíum og hugsanlega hefur eitthvað verið skorið ofan af efri spássíu. Á 20r og 20v–21r eru spássíurnar hins vegar eðlilegri, þrátt fyrir þéttari línur (38 á 20r og 40 á 20v, en 17 á 21r enda er skorið neðan af henni). Sé það rétt

47 Sbr. Jón Helgason í inngangi að *Hauksbók*, xxvi. Teitur Pálsson kemur við sögu 1344 og var hirðstjóri 1365 ásamt tveimur öðrum (sbr. Páll Eggert Ólason, *Íslenskar æviskrár*, V. bindi (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1952), 8.

48 Blöð 1–14 urðu viðskila við 544 um tíma á 19. öld og bárust til Íslands, en komust á sinn stað aftur. Jón Þorkelsson gaf efni þeirra út í *Nokkur blöð úr Hauksbók og brot úr Guðmundarsögu* (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1865) og gerði í formála grein fyrir innihaldinu. Sbr. Jón Helgason í inngangi að *Hauksbók*, xxx.

49 Stærðirnar eru áþekkar í 371 en þar er línufjöldinn reglulegri, 33 á síðu. Annars sker 371 sig úr fyrir að vera reglulegasti hluti *Hauksbókar* hvað stærðir og síðuhönnun varðar og það er auk þess heldur minna en hinir hlutarnir (meðaltalið er 15,7 x 23 cm, en 544 er 15,8 x 24,3, og 675 er 15,2 x 24; þessar stærðir benda til hlutfallsins 2/3 sem var ekki óalgengt hlutfall milli breiddar og hæðar skinnbóka á miðöldum).

að þessi síðastnefndu blöð hafi frá upphafi fylgt hinum fyrri má draga þá ályktun að *Völuspá* hafi verið skrifuð á bl. 20r–21r *eftir* að kverið sem þau tilheyra hefur verið sniðið að stærð bókarinnar (og þá líklega eftir að skorið hefur verið neðan af 21r, því að annars hefði ekki verið þörf á því að hafa svo margar línur á blöðunum á undan). Rithöndin á þessum tveimur blöðum hefur verið talin sú sama og er á Wormsbók *Snorra Eddu* og hún hefur verið tímasett til 1350, en það kann að benda til þess að búið hafi verið að laga umrætt kver að öðrum nálægum kverum *Hauksbókar* um miðja fjórtándu öld.

Afgangurinn af 544 hefur verið ritaður af Hauki Erlendssyni sjálfum og einum samverkamanni hans, að því undanskildu að nokkir aðrir hafa skrifað smábúta í sumum textunum. Vert er þó að árétta að meginhendurnar eru aðeins tvær, Hauks og ritara hans. Það er því, eins og áður er getið, fornskriftarfræðin sem sýnir fram á sérstök tengsl fyrsta og annars hluta *Hauksbókar*. Þessir tveir hlutar hafa verið skrifaðir að miklu leyti með sömu hendi. Auk þess tengjast meginhendurnar tvær í textunum, sem skrifaðir eru upp í 544, með þeim hætti að þar sem einni sleppir tekur önnur við í sama texta á sömu síðu (ritarinn tekur við á 80r og Haukur á 99r). Það sýnir að skrifararnir hafa unnið saman að uppskrift viðkomandi texta í handritinu.

Að alfræðiköflunum undanskildum hefur 544 að geyma allmarga texta sem skrifaðir eru á kver sem mynda nokkrar aðgreindar handritseiningar. Fyrst er að nefna *Trójumanna sögu* (bl. 22–33), sem er skrifuð á tvö kver. Það fyrra er reglulegt átta blaða kver með 33 línur á síðu (eins og *Landnámabók*) en það síðara sex blaða kver með 35 línur á síðu; skrifarinn hefur því bætt við línur til þess að sagan rúmaðist í kverinu, sem hún og gerir. Seinna kverið hefur verið endurnýtt eins og Stefán Karlsson sýndi fram á. *Trójumanna sögu* lýkur neðst á bl. 33v, en á bl. 34r er skrifað brot af steinafræði Marbods af Rennes á norrænu (Hb1 skv. flokkun Stefáns Karlssonar), þá koma tvær auðar síður (34v–35r) og svo *Cisio Janus* (35v). Þessir tveir textar hafa staðið á blöðum sem hafa verið að hluta til óskrifuð og verið brotin um til að rúma niðurlag *Trójumanna sögu*.⁵⁰ Þessi kveraskipan sýnir að *ætlun* skrifarans hefur verið að hafa *Trójumanna sögu* sérstaka, en ekki skrifa *Breta sögur* í beinu framhaldi hennar þó að þær eigi að fylgja á eftir samkvæmt niðurlagi sögunnar. Það hefði hann vel

50 Stefán Karlsson, „Aldur Hauksbókar,“ *Stafrókar*, 305 (3.3.1).

getað gert með því að nota reglulegt átta blaða kver, en hann kýs frekar að búa sér til sex blaða kver og endurnýta blöð úr fórum sínum í því skyni. *Trójumanna saga* myndar því sérstaka einingu í handritinu, jafnvel þótt henni fylgi *Breta sögur* eins og virðist hafa verið raunin um önnur handrit þessara tveggja sagna og þess sé skýrt getið í lok *Trójumanna sögu* að *Breta sögur* komi á eftir.⁵¹

Breta sögur (bl. 36–59) innihalda tvo texta. Meginefnið er þýðing á *Historia regum Britanniae*, Sögu Bretlandskonunga, eftir Geoffrey af Monmouth, sem samin var á latínu undir lok 12. aldar, en þýðingin virðist hafa verið gerð eftir milliliði sem hefur haft að geyma svolítið breytta útgáfu sögunnar. Þýðingin inniheldur *Merlinusþá*, þýðingu undir forn-yrðislagi á *Prophetia Merlini* sem eignuð er Gunnlaugi munki Leifssyni á Þingeyrum.⁵² *Breta sögur* eru skrifaðar á þrjú regluleg átta blaða kver og svo virðist sem stungið hafi verið fyrir línunum á nokkrum opnum í senn, eftir því sem rituninni hefur undið fram, en ekki öllum síðum kversins í einu. Fyrsta kverið (bl. 36–43) er með 37 línunum á síðu á hverri opnu framan af, en 36 línunum frá og með bl. 40v og fyrsta og síðasta blaðsíða kversins með 36 línunum. Næsta kver (bl. 44–51) hefur að jafnaði 34 línur á síðu, og þriðja kverið (bl. 52–59) er með 36 línunum á síðu. *Breta sögum* lýkur á hálfu blaði sem hefur verið skorið af að neðan (svipað og bl. 21) og er autt á öftustu síðu. Skinnið á sumum innsíðum tveggja síðari kveranna er götött og aflagað og bendir til þess að handritið hafi verið gert til einkanota, því að ólíklegt er að atvinnuskrifarar hefðu látið slíka afurð frá sér fara. Frá sjónarmiði handritafræðinnar myndar þessi hluti *Hauksbókar* (bl. 36–59) því einnig sjálfstæða einingu í handritinu, jafnvel þótt *Trójumanna saga* sé undanfari hennar og vísi til þess að *Breta sögur* fylgi. Þessi kver hafa að hluta til verið búin til úr annars flokks skinni og með öðru bleki en *Trójumanna saga* og því hugsanlega á öðrum tíma og við aðrar aðstæður.⁵³ Þrátt fyrir það mynda *Trójumanna saga* og *Breta sögur* eina heild efnislega

51 Sjá bókaskrá úr handriti að *Summa Gaufridi* þar sem minnst er á „truiia saga oc brutus með“ í *Tvo norröne latinske kvæde med melodiar*, útg. Oluf Kolsrud og Georg Reiss (Kristiania: Dybvad, 1913), 58–70. Skráin hefur verið eignuð Árna Sigurðssyni sem var biskup í Björgvin 1305–1314.

52 Sjá t.d. Russell Poole, „The Sources of *Merlinusþá*: Gunnlaugr Leifsson's Use of Texts Additional to the *De Gestis Britonum* of Geoffrey of Monmouth,“ í *Eddic, Skaldic, and Beyond: Poetic Variety in Medieval Iceland and Norway*, ritstj. Martin Chase (New York: Fordham University Press, 2014), 16–30.

53 Finnur Jónsson lýsir blekinu í inngangi að *Hauksbók*, útg. 1892–96, xiii.

séð (Hb2b skv. flokkun Stefáns Karlssonar), enda ljóst að sögurnar hafa verið hugsaðar sem samstæða: *Breta sögur* hafa verið skrifaðar til þess að fylgja *Trójumanna sögu* og hafa því ekki verið sjálfstætt handrit, heldur verið hugsaðar sem hluti heildar. Sú heild hefur mögulega myndað sjálfstætt handrit, sérstaka bók, áður en hún var felld inn í 544.

Á eftir *Breta sögum*, á sérstöku níu blaða kveri, bl. 60–68 (Hb3), þar sem bl. 67 er stakt en hin samstæð, eru tvö verk sem hafa verið sett saman undir heitinu „Viðræða líkams ok sálar“, sem er reyndar rangnefni. Fyrri textinn er „Viðræða æðru ok hugrekki“, þýðing á riti Pseudo Seneca, *De remediis*, sem er kafli XXVI, *De fiducia et securitate*, í *Moralium dogma philosophorum* sem er eignað Gauthier af Châtillon. Seinni textinn er þýðing á *Soliloquium de arrha animae*, eftir Hugo af Saint-Victor, en það er viðræða manns (eða Hugos sjálfs ef ritið er túlkað sjálfsævisögulega) við sál sína í anda Ágústínusar kirkjuföður. Svonefndur eftirmáli þessara texta hættir í miðju kafi neðst á öftustu síðu kversins og bendir það til þess að þarna vanti blað, blöð eða kver aftan á. Á þessu kveri eru 37 línur á blaði (nema 36 á bl. 60r, þar sem upphafsstafurinn í efstu línu tekur tvö línubil, eins og víðar) og efri spássíur því mjög litlar, en ytri og neðri spássíur nær venjulegri stærð. Kveraskipanin (níu blöð) og línufjöldinn gætu bent til þess að ætlunin hafi verið að koma viðræðunum tveimur fyrir á kverinu óháð öðrum samliggjandi textum, þó að það hafi ekki gengið alveg upp. Þarna er því hugsanlega um að ræða sjálfstæðan bækling sem myndað hefur eina efnislega samfellu, en ekkert samanburðarefni um það er þó til staðar.⁵⁴

Á eftir kverinu með viðræðunum tveimur hefur verið raðað sögum af ýmsum toga. Fyrst eru *Hemings þáttur* (bl. 69–72v) og *Hervarar saga* og *Heiðreks* (bl. 72v–76), sem mynda eina heild handritafræðilega séð (Hb2c). Þar eru 36 línur á síðu, nema á opnunni 73v–74r þar sem þær eru 37, ef til vill til að koma betur fyrir kvæðinu sem þar er skrifað. Á hinn bóginn vantar framan á *Hemings þátt* og aftan á *Heiðreks sögu* og því er óljóst hvort eða hvernig þessi handritseining tengist öðrum hlutum handritsins.

Næst koma *Fóstbræðra saga* (bl. 77–89v) (vantar framan á) og *Eiríks saga rauða* (bl. 93–101), síðan í beinu framhaldi *Skálda saga* (bl. 101–104), *Þáttur af Upplendinga konungum* (bl. 104–105) og *Ragnarssona þáttur* (bl. 105–107). Milli *Fóstbræðra sögu* og *Eiríks sögu* er *Algorismus*, þýðing á

54 Stefán Karlsson segir: „Aftan á síðarnefnda þáttinn vantar, en engin ástæða er til að ætla að niðurlag hans og upphaf Hemings þáttar hafi verið á sama kveri.“ (*Stafkrókar*, 306).

ritgerð um notkun arabískra talna (bl. 90r–93r). Þessi hluti bókarinnar er skrifaður á fjögur kver sem hafa hugsanlega verið brotin um, götuð og strikuð eftir því sem ritun verkanna hefur undið fram. Haukur byrjar að skrifa fyrsta kverið (77–84) en á 80r skiptir um rithönd og annar skrifari tekur við. Framan af eru 38 línur á blaði, en á 82v eru þær 37, ef til vill vegna þess að rifnað hefur neðan af blaðinu áður en skrifað var á það. Næstu tvær opnur eru með 37 línur, en aftasta síðan 38 eins og fyrsta blaðið. Þetta gæti bent til þess að Haukur hafi gatað fyrir línur á fyrstu blöðunum í kverinu en ritarinn á þeim síðari (og fyrsta og aftasta síða stungnar út saman). Ritarinn heldur áfram með annað kverið (85–92) og hefur aðeins 35 línur á blaði í öllu kverinu. Sama er uppi á teningnum í þriðja kverinu (93–100) þar sem eru ýmist 34 eða 33 línur á blaði. Skinnið á þessu kveri er á köflum keimlíkt því sem notað var í *Breta sögur*, götött og aflagað. Hvort þá staðreynd megi túlka sem vísbendingu um tengsl milli ritunar þessara tveggja hluta *Hauksbókar* er ekki gott að segja. Haukur tekur við á miðju bl. 99r og næsta opna hefur 35 línur og því mögulegt að hann hafi bætt við tveimur línur á efri spássíunni þegar hann tók við. Hugsanlegt er að *Algorismus* hafi átt að nota sem uppfyllingu í síðara kveri *Fóstbraðra sögu*, en ritarinn gert ráð fyrir of fáum línur á síðu, svo að hann hefur þurft að fara yfir á annað kver áður en hann gat byrjað á *Eiríks sögu* (í stað þess að byrja hana með nýju kveri). Hvernig sem því er farið er fjórða kverið, sem Haukur skrifar, með 41 línu á síðu (43 á þeirri öftustu). Í blálokin er *Prognostica temporum* (bl. 107) sem hugsanlega má líta á sem uppfyllingarefni. Sökum þess að rithendurnar á þessum kverum taka við hver af annarri verður að líta svo á að þessi hluti *Hauksbókar* (Hb2d) myndi eina handritafræðilega heild þótt efnið sé fjölbreytilegt. Vinnubrögðin við ritun kveranna benda til þess að þau hafi verið tilreidd eftir því sem verkinu miðaði áfram, en ekki búin til skipulega fyrirfram af atvinnuskrifurum í ritstofu og skinnið er af því tagi sem hæpið er að atvinnumenn hefðu getað látið sér lynda. Af myndum af handritinu að dæma má sjá leifar af línustrikun, sem virðist hafa verið gerð með stíl, og götun fyrir línustrikuninni á jöðrum blaðanna sem ráða má af laginu að hefur verið gerð með hníf. Vinnulagið við undirbúning ritunarinnar (stungur eða götun, strikun lína og afmörkun leturflatar, neðri og ytri spássíur) virðist því vera af hefðbundnu miðaldatagi, en síðufloiturinn er þó nýttur meira en lög gerðu ráð fyrir því að víða er skrifað alveg upp undir efri jaðar skinnblaðanna.

Textarnir sem Haukur skrifar upp ásamt ritara sínum eru einkum sögulegs og frásagnarlegs eðlis, þó með undantekningum sem lúta að guðfræði og stærðfræði. Alfræðiefnið, annað en steinafræðin á bl. 34, er ekki ritað með hendi Hauks. Það er að finna í kverunum þremur í 544 sem hafa verið löguð að *Hauksbók* á einhverjum tímapunkti. Hvaða texta hafa þessi þrjú kver að geyma?

V

Efni þessara þriggja kvera er jafnan flokkað sem „Heimslýsing og helgi-fræði“ og „Heimspeki og helgifræði“, sem eru þau heiti sem útgefendur völdu þeim á sínum tíma en segja lítið efnislega um innihald þeirra. Tvö fyrri kverin hafa að geyma samfellda uppskrift með sömu hendi af safni stuttra ritgerða sem lúta að heimsfræði, landafræði og guðfræði. Þau mynda skriftarfræðilega og handritafræðilega heild. Þetta virðast að mestu vera þýðingar sem rekja má aftur til Ísidórs af Sevilla, væntanlega um nokkra milliliði, og sumir eru auk þess til í öðrum íslenskum alfræðihandritum. Ef hliðsjón er höfð af flokkun Jóns Helgasonar eru eftirfarandi textar í handritinu: (a) ritgerð um ár og brunna bæði í Paradís og á jarðkringlunni, (b) texti um upphaf sagnaritunar sem nefndur er *Prologus*, (c) annar kafli um Paradís, (d) landafræðiritgerð. Þá kemur (e) prédikun um falsguði sem mun vera þýðing úr engilsaxnesku á ræðu Ælfrics, *De falsis diis*. Eftir það kemur aftur (f) landfræðileg ritgerð um það hvernig synir Nóa skiptu heiminum á milli sín, og (g) kafli af marghátuðum þjóðum og furðuverum. Síðan kemur (h) ræða Ælfrics gegn fjölkynngi og á eftir henni (i) fjórir útdrættir úr *Elucidariusi* og (j) ræða um Imbrudaga. Þá er (k) stutt ritgerð um regnbogann og (l) önnur um gang sólar. Í lokin er (m) texti um borgir og legstaði heilagra manna.⁵⁵

Þriðja kverið, sem kemur í beinu framhaldi af þessu, er ritað með ann-arri hendi og hefur að geyma brot úr öðru textasafni, að því er virðist, en ljóst má vera að eitt kver a.m.k. hefur týnst þar framan af því að textinn á fyrsta blaðinu í kverinu byrjar í miðju kafi. Þetta kver er skriftarfræðilega og handritafræðilega óskýlt hinum fyrri. Ef aftur er fylgt flokkun Jóns

55 Hér er farið eftir tölulíðum í efnisskiptingu Jóns Helgasonar í innganginum að *Hauksbók*, xii–xiv.

Helgasonar er fyrsti textinn í kverinu, sá sem upphafið vantar á (a og b), stytt þýðing á síðasta hluta *Disciplina clericalis* eftir Petrus Alfonsi.⁵⁶ Síðan kemur (c) ritgerðin „Af náttúru manns og blóði“ sem fjallar um frumefnin fjögur og skapgerðirnar fjórar, og þar á eftir (d) frásögn af ferð Seths til Paradísar. Eftir það er (e) stutt upptalning á tólf heimsósómum, (f) teikning af Jerúsalem, og loks (g) stuttur kafli um umgengni við fólk í banni og forboði sem tekinn er úr *Summu* Godefroids af Trani.⁵⁷ Þrjú síðastnefndu atriðin (e, f, g) hafa verið talin seinni tíma viðbætur. Á bl. 20rv og 21r, sem hafa upphaflega staðið auð, hefur hinn svokallaði Hauksbókartexti *Völuspár* verið skrifaður með hendi sem talið er að sé einnig á Wormsbók *Snorra Eddu*, eins og áður er getið.⁵⁸

Samkvæmt þessari lýsingu virðast hér vera á ferðinni *tvö* textasöfn. Annað nær yfir fyrri kverin tvö og hefur einkum að geyma landalýsingu og guðfræði. Það myndar eina sérstaka heild. Hitt stendur í þriðja kverinu sem inniheldur brot úr *Disciplina clericalis* ásamt skapgerðarfræðum, auk fleiri texta, og myndar aðra sérstaka heild sem greinist frá hinni fyrri að efnislegri gerð, stærð og broti, innihaldi og rithönd. Í inngangi sínum að útgáfu *Hauksbókar* 1892–96 taldi Finnur Jónsson að ekki væri hægt að sjá neitt kerfi út úr þessari samsetningu.⁵⁹

Hugum nú að röð textanna í fyrra textasafninu (AM 544 4°, bl. 1–14). Í alfræðihandritinu AM 194 8° frá árinu 1387 er að finna nokkra sambærilega texta, þótt þeir séu þar ekki alveg í sömu röð.⁶⁰ Meðal þess sem greinir á milli er að *Hauksbók*, en ekki AM 194 8°, hefur að geyma guðfræðilegt efni, ræðurnar tvær eftir Ælfric og hómilíuna um Imbrudaga, auk útdráttanna úr *Elucidariusi*. Þessir textar rjúfa samhengið í röð alfræðitextanna í kverinu í *Hauksbók* á tveimur stöðum. Bæði á undan og eftir fyrri predikun Ælfrics eru landalýsingar; og svipað mynstur, þó ekki jafn skýrt, kemur fram á undan síðari predikun Ælfrics og á eftir Imbrudagahómilíunni; á undan fer efni um furðuþjóðir veraldarinnar en á eftir er umfjöllun um fyrirbæri

56 Sveinbjörn Rafnsson, „Sagnastef í íslenskri menningarsögu“, *Saga*, 30 (1992), 81–121; hér 99–101.

57 Jón Helgason, inngangur að *Hauksbók*, xiv–xv.

58 Finnur Jónsson, inngangur að *Hauksbók* (Kaupmannahöfn, 1892–96), xvi.

59 „De udgør brudstykker af tvende excerptsamlinger, hvis indhold dels er enkelte taler, dels afsnit af større skrifter og afhandlinger og lign. Noget system i disse samlinger lader sig ikke erkende.“ *Hauksbók*, útg. Eiríkur Jónsson og Finnur Jónsson, cxvi.

60 *Alfræði íslenzk* I, 3–45.

himinsins, sól og regnboga. Sé reynt að áætla lengd þessara textahluta má sjá að predikun Ælfrics gegn skurðgoðadýrkun, sem rýfur samhengið á fyrri staðnum, hefst í 8. línu á blaði 4r og lýkur í 12. línu á blaði 8r. Lengdin á texta Ælfrics jafngildir því nokkurn veginn 4 blöðum (c. 4r–7v). Sé litið til textanna sem rjúfa samhengið á seinni staðnum, þ.e. hómilíu Ælfrics gegn fjölkyngi, útdráttanna úr *Elucidariusi* og Imbrudagahómilíunnar, þá samsvara þeir einnig u.þ.b. 4 blöðum í *Hauksbók*. Predikun Ælfrics gegn fjölkyngi hefst í fyrstu línu á blaði 9v og Imbrudagahómilíunni lýkur í 26. línu á blaði 13r sem gerir einnig nokkurn veginn 4 blöð (c. 9v–13r). Vikmörkin eru í báðum tilvikum 4 línur til eða frá sem telja má eðlileg skekkjumörk. Samanlagt jafngildir þetta einu 8 blaða kveri sem hefði innihaldið predikanir Ælfrics og skylt efni. Niðurstaðan er því sú að samhengi landfræðitextanna er rofið á tveimur stöðum af guðfræðilegu efni og að áætlaður blaðafjöldi þeirra texta sem samhengið rýfur er svipaður.

Hver gæti verið skýringin á þessu munstri? Vissulega mætti horfa til ætlunar skrifarans eða tengsla við önnur sambærileg verk eða reyna að ráða í merkingu þeirrar samsetningar textanna sem þarna birtist. En aðrar skýringar koma einnig til greina. Til dæmis mætti beita *handritafræðilegum* aðferðum við að gera grein fyrir þessari samsetningu. Ein möguleg handritafræðileg skýring gæti þá verið sú að í *forriti* þessa hluta *Hauksbókar* (eða *forriti* *forritsins*) hafi Ælfric-hómilíurnar, útdrættirnir úr *Elucidariusi* og Imbrudagahómilían verið skrifuð á sérstakt kver sem hafi óvart lent inni í kveri sem hefur haft að geyma alfræðitexta á borð við þá sem finna má í AM 194 8°, eða þá að eitt blað úr alfræðitextanum hafi lent í miðju hómilíukversins. Sambærilegan rugling má t.d. sjá í GKS 1812 4° þar sem a.m.k. þrjú handrit frá tólftu, þrettándu og fjórtándu öld hafa blandast saman, og svipaða sögu er að segja af röð textanna í AM 696 XXXIII 4°, þar sem skrifað hefur verið upp eftir *forriti* sem hefur verið brotið aftur fyrir sig með þeim afleiðingum að fyrri texti lendir inni í miðjum þeim síðara.⁶¹ Fyrstu tvö kverin í 544, blöð 1–14, sem skoða má sem sérstaka einingu (sama rithönd á báðum kverum, sami texti sem heldur áfram milli kvera, þ.e. samfella milli rithandar, kvera og texta, en rof milli innihalds textanna á tveimur stöðum), hafa því samkvæmt þessu að geyma uppskrift af leifum *tveggja* annarra eininga. Annars vegar væri um að ræða uppskrift af leifum kvers sem hefur innihaldið alfræðilegt efni, sambærilegt við hluta af efni

61 Gunnar Harðarson, *Littérature et spiritualité*, 44–45.

AM 194 8°, hins vegar uppskrift af leifum kvers sem hefur haft að geyma hómiliur og efni guðfræðilegs eðlis. Þessi tvö efnisólíku kver hafa ruglast saman (eða verið sett saman) af einhverjum ástæðum og þegar þau hafa verið skrifuð upp, eins og þau hafa komið fyrir, hefur orðið til sú texta-samsteypa sem lesa má á bl. 1–14 í *Hauksbók*.

Af ofangreindu leiðir að þrjú fyrstu kverin í 544 hafa að geyma afrit af *þremur* textasöfnum: (1) „Alfræðiriti“ sem hefur verið að nokkru leyti sambærilegt við AM 194 8°; (2) hómiliubókarkveri sem hefur m.a. innihaldið ræður Ælfrics og Imbrudagamál; (3) safnriti sem hefur haft að geyma leifar af þýðingu á *Disciplina clericalis*, skapgerðarfræði o.fl. Þessi greining á röð og samsetningu textanna í handritinu hefur í för með sér að alfræðikaflarnir í *Hauksbók* verða sambærilegri við önnur íslensk alfræðirit: Hauksbókartextinn kynni þá að vera afrit af sambærilegu riti og AM 194 8° er afrit af og fleiri handrit kynnu einnig að vera afrit af.

Þetta þýðir einnig að röð textanna á þessum kverum *Hauksbókar* stafar hvorki af meðvitaðri ritstjórnarákvörðun né af því að skrifarinn hefur haft erlent alfræðirit sér til hliðsjónar við að skipa efninu niður. Þótt sums staðar megi ráða í ætlun skrifarans af samspili texta og handrits á það ekki við hér. Röð textanna í fyrri einingunni stafar af kveraruglingi í forriti og því er ekki hægt að álykta neitt út frá henni um ætlun skrifarans eða efnislega niðurskipan heildarinnar.

VI

Hvaða ályktanir má draga af ofangreindri skýringu á eðli og samsetningu alfræðikafla *Hauksbókar*? Í fyrsta lagi að það verður að beita handritafræðilegum og skriftarfræðilegum mælikvörðum við athugun á textum handrita og alhæfa ekki út frá því sem blasir við í útgáfum. Kverin þurfa handritafræðilega og skriftarfræðilega greiningu og jafnframt þarf að skoða samband textanna í handritinu og handritsins sjálfs. Það er ekki gefið að handritið í núverandi formi sé eins og það var þegar það – eða einhverjir hlutar þess – voru upphaflega skrifaðir. Algengt var að handrit voru bundin saman úr efnisólíkum hlutum, nýjum og gömlum, og þennan hátt á varðveislu handskrifaðra bóka má sjá víða í handritum frá fyrri og síðari öldum. Á miðöldum voru bækur varðveittar með ýmsu móti og ekki gefið að þær hafi allar verið bundnar inn í heilar bækur, þær gátu allt eins

verið varðveittar í bæklingum og kverum eftir því hvað hentaði eigendum. Í *Lárentíus sögu* er talað um að Einar Hafliðason hafi skrifað upp á quaterni það sem Lárentíus hafði hripað niður á vaxspjöld og eru engar vísbendingar í textanum um að þau kver hafi endað sem innbundnar bækur.⁶² *Hauksbók*, eins og hún er nú, er því ekki nauðsynlega eins og hún var þegar Haukur skrifaði hana eða lét skrifa hana. Reyndar vitum við ekki heldur með vissu að Haukur hafi skrifað *Hauksbók*, þó að líkurnar séu meiri en minni. Á það hefur verið bent að þar sem rithönd Hauks byrjar í *Eiríks sögu* er textinn styttr en þar sem ritarinn tekur við er textinn hliðstæður því sem þekktist annars staðar.⁶³ En þetta gæti reyndar stafað af því að þá hefði Haukur einmitt hætt að skrifa og farið að lesa skrifara sínum fyrir.⁶⁴ Sú hönd sem talin er hönd Hauks væri þá hönd ritara hans. Á móti þessu mælir að í *Landnámu* segist Haukur hafa *ritað* bókina eftir þeirri bók sem ritað hafði Sturla lögmaður og annarri sem Styrmir fróði hafði ritað, en notar ekki sama orðalag og Snorri í formála *Heimskringlu*, að hann hafi *látið rita* bókina. Auk þess þyrfti sami klerkur að hafa fylgt Hauki milli landa og héraða í nokkurn tíma, því að sama hönd er á Gulapingslögum og dómsúrskurðum Hauks. Sennilegast er því að Haukur hafi sjálfur skrifað bókina sjálfum sér til handa, enda benda aðferðirnar við ritun hinna ólíku kvera til þess að hann sjálfur hafi ráðið þar för.

En fleira kemur til. Miðaldagerðir *Landnámabókar* voru skrifaðar af lögsögumönnum eða lögmönnum: *Styrmisbók*, *Sturlubók* og *Hauksbók*. Styrmir varð fyrst lögsögumaður 1210–14, þegar Snorri Sturluson tók við, og aftur 1232–35. Sturla varð lögsögumaður 1251 þegar Ólafur bróðir hans fór utan en lét lögsöguna lausa þegar Ólafur kom aftur, og varð síðan lögmaður 1271. Haukur var lögmaður 1294–99. Ef Landnámuritunin tengist lögsögumanns- og lögmannsstarfinu þá kynni svo að vera að Landnámuritun Hauks ætti rót að rekja til lögmannsára hans á Íslandi. Ennfremur þurftu lögsögumenn – og þá vafalaust líka lögmenn – að kunna ýmislegt fyrir sér í klerklegum fræðum og lögum, starfa síns vegna.

62 „Lárentíus saga biskups“ í *Biskupa sögur* III, útg. Guðrún Ása Grímsdóttir, Íslensk fornrit 17 (Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1998), 379

63 Sven B.F. Jansson, *Handskriftena til Erik den rödes saga* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1945).

64 Samkvæmt réttarbót Hákonar konungs 1308 skyldu lögmaður og sýslumaður hafa með sér á ferðum sínum einn klerk sem skyldi festa lögmansúrskurði á blað (*Norges gamle Love indtil 1387*, 3. bindi, útg. R. Keyser og P.A. Munch (Christiania: Gröndahl, 1849), 76.

Það mætti jafnvel segja að alfræðilegur hugsunarháttur sé samgróinn lögmannsstarfinu, því að þeir sem því sinna þurfa að hafa viðtæka þekkingu á sem flestum þáttum mannlífs og laga. Þótt kirkjuleg atriði komi fyrir í handritum sem skrifuð hafa verið af leikmönnum eða fyrir þá er ekki þar með sagt að handritið endurspegli klerklegan áhuga eða viðhorf. Leikmenn úr hærri stéttum gengu jafnan til tíða og messu, svo og til skrifta, og hafa því þurft að hafa einhverja hugmynd um hvað gæti orðið þeim til hjálpræðis. Guðrækilegir textar á borð við *Viðræðu líkams ok sálar* voru vafalaust nýttir af leikmönnum enda ber orðaforði þeirrar þýðingar og innskotin í hana með sér að hún hefur verið ætluð leikmönnum og kannski einkum vel stæðum yfirstéttarmönnum, jafnvel löglærðum, þótt aðrir hafi sjálfsagt getað haft gagn af slíkum ritum. Með sama hætti voru ýmis 12. aldar guðfræðirit löguð að veraldlegum lesendahópi á 14. öld, meðal annars *Elucidarius*, sem var orðinn löngu úreltur fyrir lærða guðfræðinga á þeim tíma.⁶⁵

Hér að ofan hefur verið leitast við að beita handritafræðilegum aðferðum sem gagnrýnu tæki til að sannreyna kenningar um það sem kalla mætti eðli eða jafnvel verufræði *Hauksbókar*. Niðurstaðan er sú að hvað svo sem *Hauksbók* kann að vera þá sé hún að minnsta kosti ekki alfræðirit og eigi sér ekki fyrirmynd meðal slíkra rita. Á þeim kverum sem kalla mætti „bók Teits Pálssonar“ og á fáeinum endurnýttum blöðum eða í uppfyllingarefni eru efnisatriði sem finna má í alfræðiritum. En það gerir *Hauksbók* í heild ekki að alfræðiriti. Hún tekur hvorki mið af *ordo artium* né *ordo rerum*, né heldur af *hexaemera*, og ekki er hún í sögulegri tímaröð eins og *Speculum historiale*, né hefur hún að geyma lýsingu heimsins, tímatalesfræði og heimsaldrana sex eins og *Imago mundi*. *Hauksbók* er saman sett úr nokkrum handritum og bæklingum sem bundnir hafa verið saman í eitt á einhverjum tímapunkti, jafnvel ekki síðar en um miðbik 14. aldar, eins og uppskriftin af *Völuspá* bendir til. Í handritinu skiptast nokkuð reglulega á fræðitextar og sagnatextar og þá niðurskipan efnisins má einnig sjá í þeim hlutum handritsins sem Haukur Erlendsson hefur skrifað (t.d. steinafræðin aftan við *Trójumanna sögu*, *Algorismus milli Fóstbræðra sögu* og *Eiríks sögu*). Sumar handritseiningarnar (t.d. *Landnámabók*, *Trójumanna saga* ásamt *Breta sögum*, kverin með alfræðitextunum) hafa sennilega verið í umferð sem sérstök handrit eða bæklingar áður en þær voru bundnar saman í eina stóra skinnbók. Þáttur tilviljunarinnar í samsetningu hennar getur svo sem

65 Sbr. Yves Lefèvre, *L'Elucidarium et les Lucidaires* (Paris: Boccard, 1954), 283–289.

vel verið meiri en talið hefur verið. Það er ekki nauðsynlega neina sérstaka einingu að finna í *Hauksbók*. Hún er dæmigert miðaldahandrit, samtíningur sem hefur orðið til við að nokkrar sjálfstæðar einingar af ólíkri stærð og gerð, sem kunna að hafa verið í umferð hver í sínu lagi, hafa einhvern tíma verið bundnar saman í eina heild, ef til vill smám saman. Það segir kannski sína sögu að frá því að fyrst fréttist til *Hauksbókar* á síðari öldum hefur hún verið tekin í sundur, sett saman aftur, raðað upp á nýtt og endurraðað – og síðan skipt í þrjá hluta sem í dag eru varðveittir í tvennu lagi á tveimur stöðum: AM 371 4° í Reykjavík en AM 544 4° og AM 675 4° í Kaupmannahöfn.⁶⁶

HEIMILDASKRÁ

HANDRIT

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Reykjavík

AM 371 4° (*Hauksbók*)

AM 435 12°

GKS 1812 4°

Den Arnamagnæanske samling, Nordisk forskningsinstitut, Københavns Universitet, København

AM 242 fol. (*Wormsbók*)

AM 732 b 4°

AM 544 4° (*Hauksbók*)

AM 736 I 4°

AM 675 4° (*Hauksbók*)

AM 736 II 4°

AM 685 d 4°

AM 764 4° (*Reynistaðabók*)

AM 696 XXXIII 4°

AM 194 8°

Riksarkivet, Oslo

NRA Gammalnorske membranfragmenter nr. 2

66 Helstu hugmyndirnar í þessari grein voru fyrst reifaðar í málstofu prófessors François-Xavier Dillmann við École Pratique des Hautes Études í París vorið 2014 og vil ég færa honum þakkir fyrir að veita mér það tækifæri. Guðvarður Már Gunnlaugsson handritafræðingur las yfir fyrri gerð þessarar greinar og Haraldur Bernharðsson málfræðingur síðari gerðina. Bentu þeir mér á margt sem betur mátti fara og kann ég þeim miklar þakkir fyrir. Einnig þakka ég tveimur nafnlausum ritrýnum sem komu með góðar ábendingar. Allt það sem mishiermt kann að vera skrifast þó á greinarhöfund sjálfan og er þá rétt, eins og þar segir, að hafa það er sannara reynist.

FRUMHEIMILDIR

- Alfræði íslenzk: Íslandsk encyklopædisk litteratur*, I–III, útg. Kr. Kaalund og Natanael Beckman. Kaupmannahöfn: Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur, 1908–1918.
- Árelíus Ágústínus. *S. Aurelii Augustini De Doctrina Christiana libri quatuor et Enchiridon ad Laurentium*, útg. Karl Hermann Bruder. Leipzig: Tauchnitz, 1838.
- Beda Venerabilis. *Opera didascalica*, útg. C.W. Jones, C.B. Kendall, M.H. King, F. Lipp. Turnhout: Brepols, 2003.
- Cassiodorus. *Institutiones divinarum et saecularium litterarum. Cassiodori senatoris Opera omnia, tomus posterior. Patrologia Latina*, 70. París, 1865.
- Cassiodorus: *Institutions of Divine and Secular Learning and On the Soul*, þýð. James W. Halporn og Mark Vessey. Liverpool: Liverpool University Press, 2004.
- Diplomatarium Islandicum: Íslenzkt fornbréfasafn* IV. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenntafélag, 1897.
- Gammalnorske membranfragment i Riksarkivet*, útg. Didrik Arup Seip, inng. Thorsten Eken. *Corpus codicum norvegicorum medii Aevi, quarto series*, vol. III. Oslo: Riksarkivet og Selskapet til utgivelse av gamle norske håndskrifter, 1963.
- Grímur Hólmsteinsson. *Jóns saga baptista. Postola sögur*, útg. C.R. Unger. Christiania: Bentzen, 1874.
- Hauksbók*, útg. Eiríkur Jónsson og Finnur Jónsson. Kaupmannahöfn: Det kongelige nordiske Oldskrift-Selskab, 1892–1896.
- Hauksbók: The Arna-Magnaæ Manuscripts 371, 4to, 544, 4to and 675, 4to*, útg. Jón Helgason. Kaupmannahöfn: Munksgaard, 1960.
- Irabanus Maurus. *De universo. Patrologia Latina*, 111. París, 1852.
- Isidori Hispalensis De natura rerum liber*, útg. Gustavus Becker. Berlin: Weidmann, 1857; endurpr. Amsterdam: Hakkert, 1967.
- Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarvm sive Originvm libri XX*, útg. W. M. Lindsay. Oxford: Clarendon, 1985, 1. útg. 1911.
- Íslandske originaldiplomer indtil 1450*, I–II, útg. Stefán Karlsson. *Editiones Arnæmagnæanæ, Series A*, 7. Kaupmannahöfn: Munksgaard, 1963.
- Íslendingabók–Landnámabók*, Jakob Benediktsson gaf út, Íslenzk fornrit I. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1968.
- Konungs skuggsjá*, útg. Ludvig Holm-Olsen. Oslo: Kjeldeskriftfondet, 1945.
- Lamberti S. Audomari canonici Liber floridus*, útg. Albert Derolez. Gand: Story-Scientia, 1968.
- Lárentíus saga biskups. *Biskupa sögur*, III, útg. Guðrún Ása Grímsdóttir. Íslenzk fornrit 17. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1998.
- Nokkur blöð úr Hauksbók og bröt úr Guðmundarsögu*, útg. Jón Þorkelsson. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1865.
- Norges gamle Love indtil 1387*, útg. R. Keyser, P.A. Munch, Gustav Storm og Ebbe Hertzberg. Christiania, 1846–1895.

- The Etymologies of Isidore of Seville*, þýð. Stephen A. Barney. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Tvo norröne latinske kvæde med melodiar*, útg. Oluf Kolsrud og Georg Reiss. Kristiania: Dybvad, 1913.
- Vincent of Beauvais and Alexander the Great: Studies on the Speculum maius and its Translations into Medieval Vernaculars*, útg. W.J. Aerts, E.R. Smits, og J.B. Voorbij. Groningen: E. Forsten, 1986.
- Vincentius Bellovacensis. *Speculum quadruplex sive Speculum maius*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1964–1965.

FRÆÐIRIT

- Andrist, Patrick, Paul Canard og Marilena Maniaci. *La syntaxe du codex. Essai de codicologie structurale*. Turnhout: Brepols, 2013.
- Clunies Ross, Margaret og Rudolf Simek. „Encyclopedic Literature.“ *Medieval Scandinavia: An Encyclopedia*, ritstj. Philip Pulsiano. New York og London: Garland, 1993), 164–166.
- Clunies Ross, Margaret. *Skáldskaparmál: Snorri Sturluson's Ars Poetica and Medieval Theories of Language*. Odense: Odense University Press, 1987.
- Dictionnaire du Moyen Age*. Ritstj. Claude Gauvaerd, Alain de Libera, Michel Zink. Paris: Presses Universitaires de France, 2002.
- Flint, V. I. „Honorius Augustodunensis. Imago mundi.“ *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge* XLIX (1982): 48–153.
- Gunnar Harðarson og Stefán Karlsson. „Hauksbók.“ *Medieval Scandinavia: An Encyclopedia*, ritstj. Philip Pulsiano (New York og London: Garland, 1993), 271.
- Gunnar Harðarson. „Old Norse Intellectual Culture: Appropriation and Innovation.“ *Intellectual Culture in Medieval Scandinavia c. 1100–1350*, ritstj. Stefka Georgieva Eriksen, *Disputatio* 28 (Turnhout: Brepols, 2016), 35–73.
- Gunnar Harðarson. *Littérature et spiritualité en Scandinavie médiévale. La traduction norroise du De artha animae de Hugues de Saint-Victor. Étude historique et édition critique, Bibliotheca Victorina V*. Paris-Turnhout: Brepols, 1995.
- Hagland, Jan Ragnar. „Til spørsmålet om språkforma i sira Teits handskrift av Sauebrevet frå 1298.“ *Arkiv för nordisk filologi* 19 (1983): 176–193.
- Jansson, Sven B.F. *Handskrifterna til Erik den rödes saga*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1945.
- Johannessen, Ole-Jørgen. „Lidt om kilderne til Jóns saga baptista II.“ *Opuscula septentrionalia. Festskrift til Ole Widding*, ritstj. Bent Chr. Jacobsen o.fl. Kaupmannahöfn: Reitzel, 1977.
- Johansson, Karl-Gunnar. „Queen Eufemia, Norwegian Elite and the Background of the Eufemiavisor.“ *The Eufemiavisor and Courtly Culture: Time, Texts and Cultural Transfer*, ritstj. Olle Ferm, Ingela Hedström, Sofia Loden, Jonatan

- Pettersson og Mia Åkestam. Stokkhólmi: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2015, 136–161.
- Jón Sigurðsson, inngangur að útgáfu prestatalsins í *Diplomatarium Islandicum*, I (Copenhagen: Hið íslenska bókmenntafélag, 1857–1876), nr. 29, 180–185.
- Kirby, Ian J. *Bible Translation in Old Norse*. Genève: Librairie Droz, 1986.
- Larsson, Ludvig. *Äldsta delen af cod. 1812 4to gml. kgl. samling på biblioteket i København*. Kaupmannahöfn, 1883.
- Lefèvre, Yves. *L'Elucidarium et les Lucidaires* (Paris: Boccard, 1954).
- Meier, Christel „Organisation of knowledge and encyclopaedic *ordo*: functions and purposes of a universal literary genre“, *Pre-Modern Encyclopaedic Texts: Proceedings of the Second COMERS Congress, Groningen, 1–4 July 1996*, ritstj. Peter Binkley (Leiden: Brill, 1997), 103–126.
- Páll Eggert Ólason. *Íslenzkar æviskrár*, V. bindi. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1952.
- Poole, Russell. „The Sources of *Merlínússpá*: Gunnlaugr Leifsson's Use of Texts Additional to the *De Gestis Britonum* of Geoffrey of Monmouth.“ *Eddic, Skaldic, and Beyond: Poetic Variety in Medieval Iceland and Norway*, ritstj. Martin Chase. New York: Fordham University Press, 2014, 16–30.
- Rowe, Elizabeth Ashman. „Literary, codicological, and political perspectives on *Hauksbók*.“ *Gripla* 19 (2008): 51–76.
- Simek, Rudolf. *Altnordische Kosmographie: Studien und Quellen zu Weltbild und Weltbeschreibung in Norwegen und Island vom 12. bis zum 14. Jahrhundert*. Berlin–New York: De Gruyter, 1990.
- Springborg, Peter. „Weltbild mit Löwe.“ *Cultura classica e cultura germanica setten-trionale*, ritstj. Pietro Janni, Diego Poli, Carlo Santini. Macerata: Università de Macerata, 1988, 167–219.
- Stefán Karlsson. „Alfræði Sturlu Þórðarsonar.“ *Stafrókar*. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 2000, 279–302.
- Stefán Karlsson, „Aldur Hauksbókar.“ *Stafrókar*. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar, 2000, 303–309.
- Svanhildur Óskarsdóttir. Universal history in the fourteenth-century Iceland: Studies in AM 764 4to. Doctoral thesis. University of London, 2000.
- Sveinbjörn Rafnsson. „Hvað er Landnámabók?“ *Saga* 46:2 (2008): 179–193.
- Sveinbjörn Rafnsson, „Sagnastef í íslenskri menningarsögu.“ *Saga* 30 (1992): 81–121.
- Sverrir Jakobsson. „Hauksbók and the construction of an Icelandic world view.“ *Saga Book* 31 (2007): 22–38.
- Sverrir Jakobsson. *Við og veröldin: Heimsmýnd Íslendinga 1100–1400*. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2005.

SUMMARY

Hauksbók and Medieval Encyclopedias.

Keywords: *Hauksbók*, codicology, paleography, methodology, encyclopedic literature, medieval Icelandic manuscripts

Medieval encyclopedias are organized according to different principles: some follow the *ordo rerum*, others the *ordo artium*, still others take the form of *hexaemera* or combine a description of space, time, and history. Some of these texts (such as Isidore's *Origines*, Honorius' *Imago mundi*, and Vincentius' *Speculum historiale*) were known and used in medieval Iceland. However, no such encyclopedias were written in the vernacular. So-called Old Icelandic encyclopedic manuscripts only contain parts or fragments of material that entered into the great medieval encyclopedic tradition. *Hauksbók* is often considered to be an encyclopedia and scholars have interpreted its nature in different ways: it is intentionally modelled on the *Liber floridus*, it is of a clerical nature, it is an expression of the world view of lay chieftains. Instead of interpreting the nature of *Hauksbók* in an abstract way with reference to external criteria, the present article offers an alternative explanation based on the analysis of the relationship between the text preserved in the manuscript and the codicology of the manuscript itself. Most of the encyclopedic material in *Hauksbók* is found in three quires that were not written by Haukr Erlendsson, and were incorporated into the manuscript. It is argued that the order of material in two of these quires resulted from a quire having been misplaced in their exemplar. Thus, the scribe of these *Hauksbók* quires could not have intentionally placed the material in the present order. Consequently, the order of the encyclopedic material in *Hauksbók* does not reflect an intentional mirroring of the structure of a continental encyclopedia. For this reason, even if it contains some encyclopedic material, *Hauksbók* ought not to be considered an encyclopedia, nor is it necessarily of a clerical nature as it contains material produced for a lay audience. It is further argued that the adaption of the third quire to the size of the manuscript can be shown to have happened prior to the copying of *Völuspá*. *Hauksbók* is the result of the combination of different works or opuscles that were manufactured as separate units, some of which may have circulated independently before being bound into one codex, probably as early as the middle of the fourteenth century.

Gunnar Harðarson
Sagnfræði- og heimspekideild
Háskóla Íslands
Sæmundargötu 2
IS-101 Reykjavík
gunhar@hi.is